

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ ДИСКУРСИВНОСТІ В НОВОЄВРОПЕЙСЬКІЙ НАУЦІ

Гуманітарний інститут Національного авіаційного університету

У статті розглядається проблема дискурсивного мислення і дискурсивного знання в методологічних пошуках Дж. Бруно, І. Коперніка та Г. Галілея.

Вступ

У сучасній науковій літературі часто вживається термін «*дискурсивний*» (дискурсивне мислення, дискурсивне знання, дискурсивна аналітика, дискурсивне обмеження тощо), якому різні тлумачні словники приписують одне і те ж значення: «який здійснюється шляхом логічних, строго послідовних міркувань; обґрунтований попередніми судженнями» [1, с. 368]. З другої половини ХХ ст. у західній філософії (М. Фуко, Ж. Дельоз, Ю. Хабермас, Ю. Крістева) почали вживати термін «*дискурс*» на позначення сукупності висловлювань, що стосуються певної проблематики чи напрямку діяльності. Так з'явилися поняття політичного, наукового, екологічного, релігійного і т.п. дискурсів. Розгляд того чи іншого предметного семіотичного поля з позицій методології дискурсу (дискурс-аналіз, семаналіз, шизоаналіз) дозволяє вивести його на рівень соціально-філософської рефлексії, надавши відповідній предметній сфері аксіологічного, етичного та гуманістичного вимірів. Не дивно, що доволі швидко дискурс набув статусу загальнокультурного феномену, що неймовірно ускладнило методи його аналізу. Адже поняття, яке розширює обсяг, неминуче втрачає ті складові змісту, які заважають процедурі його узагальнення.

Разом з тим цілком слушним і доречним буде зауваження, що поняття «дискурсивний» не тотожне поняттю «дискурс». Проте навіть поверховий огляд структури й етимологічного походження цих слів виявляє їх спільнокореневу частину: від грец. *διέξοδος* – шлях, виклад, розповідь; від лат. *discoursus* – бесіда, аргумент, розмова; від франц. *discourse* – мовлення. Тому, приступаючи до теорії дискурсу, зокрема наукового, в першу чергу слід, на наш погляд, вивчити й узагальнити попередні підходи до розуміння дискурсивності у філософії та науці, а не виходити лише з тих тлумачень, яких надали цьому поняттю лінгвістично-структуралістські течії.

Аналіз літератури

Як було відмічено вище, сьогодні поняття дискурсу стало настільки розмитим, що навіть детальний компаративний аналіз щодо його вжитку навряд чи можна вважати найбільш оптимальним шляхом по формуванню єдиного, цілісного уявлення про нього. Тому, визначаючи специфіку дискурсу, вчені зазвичай виходять з того, що *дискурс* – це діалог, мова в мові, метамова, суперечка, діяльність, в яку вплетена мова і т.п. [2] Через це термін «науковий дискурс» розглядають або як синонім, заміник слова «наука», або тлумачать його в контексті комунікативного дискурсу Ю. Хабермаса, необґрунтовано вважаючи, що саме (і лише) комунікація і є тією ключовою єдиною ознакою та причиною іменування сучасної науки дискурсом. Не менш популярним підходом до вивчення дискурсу як феномена є запропонована концепція М. Фуко, який звертається до лінгвістичного походження терміну «дискурс». Будучи при цьому далеким від ідей аналітичної філософії, дослідник розширює її проблематику. Дискурс він розглядає як структуру, що нав'язує своє домінування; дискурс – це влада, яка підпорядковує та організує суміжні компоненти. В концепції Ж.-Ф. Ліотара дискурс розглядається як спосіб легітимації системи висловлювань, адже розвинена форма дискурсу знання, на відміну від наративної форми, не допускає в своїй структурі множинності мовних ігор [3, с. 55]. Інакше кажучи, дискурс є стабілізуючим фактором, він задає умови і правила формулювання висловлювань, визначає механізм їх взаємозв'язку.

Утім розглянуті теорії дискурсу лише побічно враховують специфіку науки, її методологію, принципи, норми, цінності, соціальний статус, через що вони не можуть бути цілісно екстрапольовані на сферу наукової діяльності й стилю наукового мислення.

Постановка завдання

Зважаючи на це, визнаємо, що неадекватне, недоречне застосування терміну «науковий дискурс» є результатом існуючих різнопланових підходів до розуміння дискурсу як культурного феномену. Окрім цього направленість сучасної науки на вивчення складних нелінійних систем, які вимагають впровадження імовірнісних методів, процедур моделювання, інтерпретації і т.п., ускладнює її аналіз як виду «дискурсивної практики» (М. Фуко). Більше того, на нашу думку, намагання осмислити науку як дискурс, по-іншому вибудувати логіку її становлення, розглянути роль невербальних чинників у процесах наукової творчості та комунікації, акумулює недовіру до результатів наукової діяльності, ставить її в опозицію до магістральних шляхів розвитку суспільства. Адже, висока легітимність науки, влада її авторитету завжди ґрунтувалася на відкритості істини, можливості її особистісного встановлення і перевірки методом експерименту чи математичних обрахунків.

В наш час істина перетворюється на результат консенсусу, конвенції. Все частіше вона є продуктом комунікативної дії, домовленостей, і вже не виступає оголеною перед суспільством, а спрямована на врахування усієї гамми складних суспільних відносин, узгодження політичних, економічних, ідеологічних інтересів. Зрозуміло, що це відокремлює науку від її історії, протиставляє етапи її розвитку, деформує вироблені протягом століть цінності, норми та ідеали.

Подолання окреслених суперечностей вбачається у виявленні, поряд з комунікативними і лінгвістичними складовими, еносеологічних та когнітивних аспектів дискурсу. Тому важливою складовою аналізу

наукового дискурсу є проблема *дискурсивності*. Як буде показано нижче, саме це питання, поставлене в епоху Відродження, стало одним із ключових напрямів філософських і наукових пошуків XVI-XIX століть. Це дасть змогу не тільки виробити чітке уявлення про специфіку науки як особливу форму суспільної свідомості, а й встановити ті ознаки і критерії, які дозволять розкрити феномен наукового дискурсу як історичного і соціокультурного явища. Окрім цього, такий аналіз дозволить раціонально, коректно, виважено підійти до виявлення існуючих в сучасній спеціалізованій філософській та науковій літературі неоднозначних тлумачень і різних підходів до розуміння дискурсу.

Основна частина

Необхідність аналізу специфіки дискурсивного мислення та його місця в процесі вироблення методології наукової діяльності виникла відразу, з першими ж здобутками науки ще в епоху Відродження. Це стало своєрідним викликом методологічним настановам середньовіччя, за якими «умоглядним побудовам належав пріоритет перед фактичним положенням речей, недооцінювався досвід, різко протиставлялася теорія і практика» [4, с. 40]. Першими, хто зіткнувся з перепонами на шляху до істини, були астрономи Дж. Бруно, Т. Браге, М. Копернік, Г. Галілей, І. Кеплер, які, попри це, спромоглися не лише здійснити переворот у світогляді новітніми науковими фактами, а й зробили першу спробу оновлення методології пізнання, залишаючись при цьому в тіні церковної ідеології. Закладені ними принципи та основи наукового стилю мислення викликали незворотні процеси по перетворенню науки із мистецтва, ремесла окремих обдарованих на форму суспільної свідомості. Недаремно британський методолог А.Н. Уайтхед називає даний період «століттям геніїв» [5, с. 103].

Втім, навряд чи вдасться осягнути весь ступінь прогресивності нової науки і філософії без аналізу того, з чим світова думка підійшла до кінця епохи Середньовіччя, особливо в сфері розробленості проблеми критичного, раціонального мислення. Саме в цей час виникає уявлення про *дискурсивне знання* та можливі його антиподи у формі одкровення, осяяння, інтуїції, чуттєвості, безпосереднього споглядання тощо. Важливість проведення такого аналізу підтверджують існуючі в сучасній науковій літературі дискусії. Так, В.М. Розін, полемізуючи з роботою К. Хюбнера «Істина міфу», відмічає, що «мислення не могло виникнути раніше античності, до створення ряду передумов – «семіотичного виробництва», індивідуальності людини та інституту античної особистості, винайдення міркувань» [6, с. 16]. Очевидно, автор цих рядків має на увазі здатність до *абстрагування*, оскільки «семіотичне виробництво» можливе лише тоді, коли людина спроможна встановити аналогію між знаком, символом та їх референтом, а міркування передбачають встановлення цілісного ланцюжку різнопланових аналогій, силогізмів, узагальнень. Значущим є також факт розвитку соціальної комунікації, за якої допускалась не лише офіційна точка зору, а й особисті думки.

В цьому контексті доречно пригадати класичні діалоги Платона, структура яких передбачала не стільки дискусію, скільки діалог, в процесі якого мала народжуватись нова думка, нове знання. Вже у філософії Давньої Греції були усвідомлені *когнітивні можливості вербальної комунікації*. Це й стало однією з причин того, що Аристотель здійснив вдалу спробу систематизації норм, які використовувались у міркуваннях. Подальші розробки проблеми мислення показали його ефективність не лише в діалогах, а й в процесі пізнання та пошуку істини. Тому нагальним стало «створення правил мислення, категорій і понять, які б дозволяли розмірковувати без суперечностей та інших труднощів, отримувати знання, які можна було б узгодити із звичайними знаннями, забезпечуючи цим самим соціальний контроль» [6, с. 19]. Отже, пошуки адекватного відображення результатів мисленнєвої діяльності розпочалися ще в Античності.

Саме в той час були здійснені перші спроби аналізу здатностей людини до пошуку істини. Якщо пригадати роботи Піфагора, Евкліда, Архімеда, Геродота, Фулідіда, то стає очевидною схильність до певної систематизації, яка виконувала роль критерію істини. Разом з тим майже всі давньогрецькі мислителі, які вміло оперували правилами формальної логіки, в той же час апелюють і до міфологічних богів та героїв, як до незаперечного авторитету, свідомо применшуючи роль відчуттів і досвіду. З цього приводу у В.М. Розіна читаємо: «Архімед, слідуючи ідеалам античної науки, у своїх роботах ретельно приховував звернення до самого реального явища» [6, с. 56]. На жаль, ця тенденція була перетворена Платоном і Аристотелем на традицію, дослідницьку установку, відповідно до якої науковими вважались лише ті знання, які могли бути включені у доведення або у формі *вихідних очевидних положень*, або як *висновки*. При цьому *проміжні* результати істинними не вважались, а разом з ними, відкидалися як суттєві, будь-які вербальні та невербальні складові пізнавального процесу.

Описаний спосіб мислення, у купі зі значними досягненнями в галузі фізики, риторики, логіки, арифметики, геометрії, філософії, сформував стійке уявлення про існування зв'язку між очевидними, апріорними *вихідними положеннями* і формально-логічними *умовиводами*.

Саме таке розуміння процесу пізнання підхопили мислителі епохи Середньовіччя. Прийняті на віру початкові положення ставали базою для подальшого доведення, а тому вважались беззаперечно істинними, як і отримані формально-логічним шляхом висновки. Натомість, дані відчуттів та раціональна аргументація, що починалась від них, не могли сприйматись як критерій істинного знання, оскільки за такої схеми виступали проміжними елементами доведення. Через це, теорію ідей Платона і Органон Аристотеля Ф. Бекон пізніше порівняє з дощечками, які зроблені з легкого матеріалу [7, с. 308]. І, коли людське знання згнуло в морській безодні (мається на увазі період середньовіччя), саме їх філософські системи, сильно набрякнувши, дійшли й до нашої епохи, в той час як найбільш вагомими уламками втонули і були майже забуті. На це, зокрема, звернув увагу представник еволюціонізму О. Койре, який провів генеалогічну лінію від

Демокрита і Архімеда до І. Кеплера і Г. Галілея, минаючи вище названих видатних давньогрецьких мислителів.

Однак не варто відкидати й напрацювання мислителів епохи Середньовіччя, яку часто (й небезпідставно) розглядають як час занепаду науки. Справа в тому, що ця епоха не менш причетна до наукової революції XIV-XVII століть, аніж античні вчені. Так, А.Н. Уайтхед наполягає на тому, що сплеск наукового мислення обумовлений трьома факторами: 1) виникненням математики; 2) несвідома віра в скрупульозний порядок природних подій і 3) *неприборканий раціоналізм* пізнього середньовіччя [5, с. 95]. Останній фактор безпосередньо сприяв актуалізації вивчення ролі експерименту, індуктивного методу та формально-логічних умовиводів, що, в подальшому, вилилось у проблему співвідношення *дискурсивних та не дискурсивних* чинників у процесі пізнання, включило в науку діалог як невід'ємну складову взаєморозуміння.

Ці завдання вперше поставили перед собою натурфілософи епохи Відродження: Дж. Бруно, М. Копернік та Г. Галілей. Їх наукові пошуки ще знаходились під пильним оком кардиналів церкви та не могли мати самостійної цінності за межами релігійний уявлень про світобудову.

Історична місія цих вчених полягає у тому, що вони змогли відділити видимість від факту, пов'язати необхідність і випадковість, причину і наслідок, об'єктивність і раціональність. Поряд з цим їх наукову діяльність можна охарактеризувати словом «дискурс», адже щоб мати право займатися наукою й публікувати отримані наукові результати вони змушені були враховувати соціокультурні, політичні, правові реалії свого часу. Наприклад, М. Коперніку навіть вдалося видати свій програмний твір «Про обертання небесних сфер», оскільки його міркування явно не апелювали до догматичного вчення церкви, а виходили з математичних узагальнень даних спостережень, поданих у формі абстрактних міркувань та діалогах. М. Копернік звертається до понтифіка Павла III з такими словами: «Перш за все ми повинні відмітити, що світ є кулеподібним або тому, що ця форма найдосконаліша,... або тому, що ця форма серед всіх інших володіє найбільшою місткістю,... або тому, що таку форму, як ми бачимо, мають і самостійні частини світу, а саме Сонце, Місяць і зірки; або тому, що такою формою прагнуть обмежити себе всі предмети, як можна бачити у водяних каплях чи інших рідких тіл» [8, с. 17-18]. Як видно, звернення до дійсності, реального положення справ, до очевидності, подане в купі з вдалим психологічним прийомом, що й стає важливою компонентою наукової аргументації, яка виявляється єдино можливим шляхом доведення істини.

Однак, в цілому існує думка, що натурфілософи Відродження не ставили перед собою завдання оновлення методології, оскільки основну увагу приділяли конкретній дослідницькій роботі. Не малих успіхів у ній досягли також І. Кеплер та Г. Галілей, яким випала на долю боротьба за визнання *наукового факту* як основоположного каменю наукового пояснення *явища* та впровадження методів спостереження і експерименту. Досліджуючи феномен факту в постнекласичній науці, Ю.О. Мелков, пише: «Коли Галілей побудував свій телескоп, більшість його опонентів взагалі відмовили дивитися в нього. Імовірно, вони думали, ... що подібне спостереження не може вважатися дійсно «чистим» і гідним дослідника – оскільки і сам телескоп був побудований Галілеєм на основі певної теорії, і спостереження з його допомогою не можна вважати безпосереднім» [9, с. 27]. Ситуацію ускладнювали й домінуючі в тогочасному суспільстві церковні догми, які проголошували Святе Письмо єдиною основою і джерелом пізнання. У такий спосіб, єдино прийнятним вважався лише *дискурсивно-логічний* (у тлумаченні Аристотеля) стиль доведень і обґрунтувань.

Характеризуючи цю ситуацію як безперечно негативну для новоєвропейської науки, О. Коїре все ж наполягає на тому, що *не досвід і не спостереження* мають означити нову вітку її еволюції [10, с. 129-130]. Це пов'язано з тим, що логіка Аристотеля більше відповідає запиту здорового глузду, аніж фізика Г. Галілея. Отже, народження нової науки мало бути ознаменоване ерою *експерименту*, в якому людина вчиться задавати природі питання та розуміти її відповіді. З іншого боку, поставало питання щодо істинності експериментально здобутих фактів. Зауважимо, що ця проблема постала в той час не як запит суспільства, яке перетворювало знання на технології, а як внутрішня методологічна потреба самої науки.

Зокрема, Г. Галілей зіштовхнувся із задачею представлення фізичного руху засобами математики так, щоб між моделлю і реальністю, яку вона відображає, не існувало розбіжностей. Успішне розв'язання цієї проблеми, на думку П.П. Гайдено, мали забезпечити два моменти: 1) створення *нової математики* та 2) перегляд античного розуміння *матерії*, аби воно могло слугувати базою для побудови математичних конструкцій [11, с. 235]. Тепер зрозуміло, чому, розглядаючи зародження класичної науки, ми, в основному, звертаємось до творчості астрономів Дж. Бруно, Т. Браге, М. Коперніка, Г. Галілея, І. Кеплера. Пригадуючи роботи видатних істориків науки, відмітимо, що XIV-XVII століття були багаті на видатних особистостей і вчених. А.Н. Уайтхед пише, що кожен лектор-француз, лектор-англієць, лектор-італієць може назвати з десяток відомих імен своїх земляків, чий внесок в науку важко переоцінити [5, с. 95-96]. Натомість, епоха Нового часу розпочинається не з них. На нашу думку, цей парадокс легко пояснити. Річ у тому, що предмет дослідження видатних астрономів сам вів їх до утвердження нової методології, яка мала охопити як форми чуттєвого пізнання і основні прийоми теоретичного мислення, так і навички риторики, аргументації, дискурсу.

Однак на цьому шляху перед ними постало кілька важливих питань: 1) як ввести в науку поняття факту?; 2) як розробити апарат, що надав би даним чуттєвості об'єктивної значущості? та 3) як окреслити методи конструювання наукових понять і прийомів роботи з ними, а також визначити межі їх функціонування?

Узагальнення цих завдань знаходимо у О. Койре, який виразив основну сутність наукової революції XIV-XVII століть так: Галілей та його послідовники мали зруйнувати один світ і замінити його іншим, «необхідно було реформувати структури самого нашого розуму, заново сформулювати і переглянути його поняття, представити буття новим способом, виробити нове поняття пізнання, нове поняття науки – і навіть замінити настільки природну точку зору здорового глузду, кардинально іншою вихідною позицією» [10, с. 131].

Проблемність окресленого Г. Галілей виклав у «Діалозі про дві системи світу» у формі полеміки між прибічником Аристотеля Сагредо та Сальвіаті, сутність якої зводиться до аналізу можливостей логіки та індукції, здатності відобразити ідеальну конструкцію в матерії. Зокрема, Сагредо обурено заперечує: «Проте,... якщо шматки, розкидані то тут, то там, не наскучають вам і якщо ви думаєте вижати сік шляхом поєднання і зіставлення різних частин, то завіряю вас, що те ж саме, що ви... робите з текстами Аристотеля, я зроблю з віршами Вергілія і Овідія і... поясню ними всі вчинки людей і таємниці природи» [12, с. 207]. Однак, Г. Галілей, в особі Сальвіаті, зовсім не заперечує важливості відкриттів давньогрецького логіка. Втім він доводить, що настав той час, коли вивчення природи потребує розширення античної методології. Тому Г. Галілей досить стримано оцінює важливість силогістики, відзначаючи, що «провідник потрібен в країнах невідомих і диких, а на відкритому і розлогому місці поводити необхідний лише незрячому... Той же, у кого є очі і розум, повинен користуватися ними як провідником. Проте, я не говорю, що не слід слухати Аристотеля... Я звинувачую тільки схильність настільки віддаватися у владу Аристотеля, щоб наосліп підписуватись під кожними його словом і, не сподіваючись знайти інших підстав, вважати його слова непорушним законом» [12, с. 210].

І на такі висловлювання Г. Галілей мав повне право. Він одним із перших здійснив спробу математизувати наукове знання. Упродовж XIV-XVI ст.ст. йшло наповнення математичного апарату новими термінами, які неможливо було звести в єдину концепцію. Тому, досить часто суперечності усувались не на методологічному рівні, а в процесі переходу від ідеального математичного об'єкту до його матеріального відповідника. Очевидно, ця ситуація не могла задовольнити вчених, оскільки переростала у гносеологічну проблему *обґрунтування достовірності знання*.

Висновки

Отже, саме вчені епохи Відродження, вивчаючи природні явища, які, з одного боку, неможливо було сприймати безпосередньо, а лише за допомогою відповідних пристроїв, а з іншого, виступаючи проти суто спекулятивних міркувань, які не спираються на результати спостережень, зіштовхнулись з нерозв'язаною раніше проблемою співвідношення чуттєвого і раціонального, емпіричного і теоретичного, а загалом, *дискурсивного і не дискурсивного* в процесі пізнавальної діяльності. Аналіз цих протиставлень став лейтмотивом більшості філософських систем епохи Нового часу від Ф. Бекона до Г. Гегеля.

Подальший розвиток філософії і методології науки показав неоднозначність у розумінні мислителями Нового часу поставленої Г. Галілеєм і М. Коперніком проблеми. Коротко зупинимось на цьому. Як відомо, поряд з розробками наукового методу, досить багато уваги в цей період звертали на обґрунтування істинності висновків та намагалися усвідомити єдність світу через побудову цілісної картини світу. Проте, інтелектуальна інтуїція Р. Декарта та Б. Спінози, монадологія Г. Лейбніца, першодвигун І. Ньютона, Абсолютна ідея Г. Гегеля та інші філософські концепції повертали в науку питання про співвідношення розумового і надприродного, яке було поставлене ще в середньовіччі. В результаті, опозиція *відчуття-розум*, яка була усвідомлена як базова вже вченими епохи Відродження, була замінена на інші, які, як правило, апелювали до надприродного, надчуттєвого, надрозсудкового, надлюдського, відводячи проблему обґрунтування істинності знань від раціональної дискусії. Підтвердженням цього можуть слугувати оповіді про І. Ньютона, якого осінило яблуко, що впало йому на голову, чи про сні Д.І. Менделєєва, в яких ніби-то відкрилась таблиця хімічних елементів і т.п. Такі приклади суттєво шкодили розвиткові науки, оскільки відроджували позицію Платона щодо пригадування, як основного способу отримання знань.

Через це можемо висунути припущення, що проблема дискурсу, дискурсивного мислення і дискурсивного знання почала розглядатись у Новий час переважно в *онтологічному* вимірі, оскільки зводила питання обґрунтування істинності знань до з'ясування походження інтуїції, безпосереднього знання, розумового споглядання, інсайту і т.п. Дискурсивність часто апелювала не до суспільства, не до людини як суб'єкта пізнання, а до надприродного, до Бога, чи то у форму першодвигуна, чи у вигляді вищої реальності, чи в особі монолітної субстанції, монади. Через це ні Р. Декарт, ні Г. Лейбніц, ні І. Ньютон не змогли відірватись від онтологічного тлумачення дискурсивності й звернутись до її *гносеологічного, когнітивного* потенціалу, на важливості якого вказували мислителі Відродження.

Список літератури

1. Словник іншомовних слів / Уклад. Л.О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.
2. Лук'янець В.С., Кравченко О.М., Озадовська Л.В. Сучасний науковий дискурс: Оновлення методологічної культури: Монографія. – К.: ІФ НАНУ, 2000. – 304 с.
3. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна: Пер. с фр. – М.: Институт экспериментальной социологии, 1998. – 160 с.
4. Кедровський О.И. Взаимосвязь философии и математики в процессе исторического развития. От эпохи Возрождения до начала XX века. – К.: Изд-во «Вища школа», 1974. – 344 с.
5. Уайтхед А. Избранные работы по философии: Пер. с англ. / Сост. И.Т. Касавина. – М.: Прогресс, 1990. – 390 с.
6. Розин В.М. Типы и дискурсы научного мышления. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 248 с.
7. Бэкон Ф. О началах и истоках... // Сочинения в двух томах. Т. 2. – М.: «Мысль», 1978. – С. 301-347.

8. *Коперник Н.* О вращении небесных сфер. – М., 1981.
9. *Мелков Ю.А.* Факт в постнеклассической науке. – К.: ПАРАПАН, 2004. – 224 с.
10. *Койре А.* Очерки истории философской мысли; О влиянии философских концепций на развитие научных теории: Пер. с франц. Я.А. Ляткера. – М.: «ПРОГРЕСС», 1985 – 288 с.
11. *Гайденок П.П.* Научная рациональность и философский разум. – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – 528 с.
12. *Галилей Г.* Избранные труды: В 2 т. Т.1. – М.: Наука, 1964. – 644 с.